

ІСТОРІЯ ЯК МІФ. «ГЕТЬМАН-ВІДСТУПНИК» У РЕЦЕПЦІЇ М. КОСТОМАРОВА

Монографія «Мазепа», опублікована на схилі життя М. Костомарова (1882), посідає виїмкове та незвичайне місце в його творчості. Здавалося, складні колізії в біографії «гетьмана-відступника» на тлі драматичних і трагічних поворотів в історії України-Гетьманщини на зламі XVII–XVIII ст. містять усі потрібні складові, щоб вибудувати і розгорнути масштабне, динамічне, сюжетне дійство, яке так полюбляв автор «Богдана Хмельницького». Тим більше, що доба І. Мазепи незаперечно продукувала аналогії зі славетними часами Хмельниччини, яскраво відтвореними у вищеназваній тритомній монографії (3-є вид. СПб., 1870).

Втім, на тлі останньої студія М. Костомарова про І. Мазепу виглядає як разючий дисонанс, ба навіть як бліда тінь попередніх праць, своєрідний виняток-казус у творчості історика-художника.

Таке враження складається у читача вже на перших сторінках цієї монографії.

Передусім, майже зовсім зникають широкі, калейдоскопічні та мінливі контексти творення світу минувшини, які властиві більшості великих робіт М. Костомарова. Відтак особа майбутнього гетьмана постає на історичній сцені в світлі різнорідних, досить суперечливих, іноді майже анекдотичних свідчень.

Зауважимо, що історик-романтик не подає навіть невеликого вступу, який би змалював появу І. Мазепи в сенсі супутніх подій та самобутніх передумов. Він лише обмежується стислою згадкою про те, що виклав інтриги майбутнього гетьмана за часів І. Самойловича у своїй монографії «Руїна...»¹.

Це посилення виглядає досить дивно, позаяк на сторінках зазначеної праці побутування І. Мазепи розглянуто побіжно. Майбутньому гетьманові присвячено лише декілька фрагментів.

Зокрема, М. Костомаров висвітлює обставини невдалої дипломатичної місії І. Мазепи як посланця правобережного гетьмана П. Дорошенка до Кримського ханства та Туреччини, під час якої він потрапив у полон до запорожців (1674) і був переданий лівобережному гетьману І. Самойловичу².

Наведений епізод історик також згадує у своїй рецензії з нагоди появи перших чотирьох книжок «Киевской старины»³.

Крім того, І. Мазепа декілька разів фігурує в «Руїне...» як речник І. Самойловича у Москві⁴. М. Костомаров пише також про взятку, яку дав майбутній гетьман князю В. Голіцину за зміщення І. Самойловича⁵.

Власне, цим і обмежується репрезентація образу І. Мазепи в студії «Руїна...».

Проте подальша канва подій у монографії «Мазепа», зокрема після обрання провідного персонального героя на гетьмана, надає авторові чимало можливостей для загострення сюжетного дійства, надання йому звичного динамізму і повноти просторово-часового колориту: криваві і трагічні Кримські походи 1687 та 1689 рр., апогей боротьби Петра I з царівною Софією за московський трон і т. п.

Однак, М. Костомаров не використовує ці сюжетні потенції. Натомість у його уяві гетьман І. Мазепа з'являється і виглядає як особа, що пасивно сприймає плін світу минувшини.

Приміром, він просто «очікує» опали після падіння свого покровителя князя Василя Голіцина. Причому М. Костомаров не подає психологічного обрис цього, вочевидь, напруженого і тяжкого стану, коли безпосередньо перетинаються шляхи Петра Великого та українського гетьмана, що помітно контрастує зі звичною авторською манерою викладу, зокрема у монографії «Богдан Хмельницький».

У читача, знайомого з попередніми працями М. Костомарова, така стильова метаморфоза викликає неабияке здивування. Недаремно невідомий автор розлогої рецензійної статті «История гетманства Мазепы», який переховувався під криптонімом «С. В.», з подивом відзначає, що читачка публіка «не знайде в монографії про Мазепу живої літературної розповіді, художньо-психологічної обробки перспективної теми, з'ясування і замальовки такої видатної історичної особистості якою був Мазепа (курсив наш. – Авт.). Розповідь п. Костомарова недостатньо популярна в кращому значенні цього слова...»⁶.

Ця заувага навіть складно сприймається щодо творчості М. Костомарова. Але історичне письмо, яке споглядаємо на сторінках цієї монографії, переконує, що невідомий рецензент все ж таки мав рацію. Адже авторська репрезентація постаті І. Мазепи, переважно, зводиться до морально-етичних характеристик чи відповідного оцінювання його певних учинків.

Наприклад, дізнаємося про виняткову здатність І. Мазепи здобути прихильність тої чи іншої особи, зокрема вміння передбачити те, що від нього хоче отримати його покровитель і т. п.⁷ Ця думка історика практично повторює його сентенції, викладені в монографії «Руїна...»⁸.

Крім того, М. Костомаров повідомляє про зловживання з військовою скарбницею, яка «витрачалася не тільки на утримання охотницького війська і на виплати козакам, але й на *приватні примхи гетьмана і його двору, а також на всілякі подарунки* (курсив наш. – Авт.)»⁹.

Проте він не забуває згадати про І. Мазепу як мецената й покровителя церкви та культури¹⁰.

Врешті, костомаровське представлення образу новоспеченого гетьмана виглядає досить однобічним і статичним. Якщо Б. Хмельницький в однойменній монографії поставав у світлі різних контекстів і ракурсів, зокрема в сенсі співвіднесення з побутуванням колективного / масового героя, то постать І.

Мазепи вимальовується М. Костомаровим якось осібно. Відтак він подається, в кращому разі, на тлі невдоволення запорожців, тогочасних хитросплетінь російсько-українських взаємин, зокрема в коловороті незчисленних доносів, звинувачень і застережних виправдань, спроб очорнити в очах Москви очевидних та потенційних ворогів, постійних прагнень здобути прихильність Петра I та знаних російських сановників і урядовців і т.п.

Український історик Теодор Мацьків уважав таку костомарівську візію по-статі І. Мазепи дивною і незрозумілою, зокрема наголошував, що саме вона спричинилася до поширення негативного погляду на особу гетьмана в західній історичній думці¹¹. Причому найбільше вражало інтерпретатора цієї монографії те, що М. Костомаров добре усвідомлював однобічність і тенденційність московського актового матеріалу¹².

І дійсно, автор немовби виправдовується перед читачем, зокрема відзначає, що І. Мазепі була притаманна *«природна вкрадливість, та здатність всім подобатися з першого разу, здатність, яка живе з людиною і з нею вмирає, залишаючи мало слідів для нащадків, котрі прагнуть вивчити історичну особу»* (курсив наш. – Авт.). За однастайними свідченнями особисто знаючих цю людину, йому була надзвичайно властива така здібність¹³.

Наведена заувага не є випадковою. Вочевидь, М. Костомаров відчував обмеженість інформаційного потенціалу джерел з політичної та дипломатичної історії, які не могли підживити і розгорнути його творчу уяву про події далекої минувшини. *«...повсякчас відчуваю взагалі недостатність офіційних джерел»* (курсив наш. – Авт.) там, де потрібно знати не факти й явища, але їхні причини, які виходять з духовного життя та його розвитку», – скаржиться історик у листі від 23 вересня 1877 р. до О. Лазаревського, в якому він розповідає про пошуки архівних матеріалів у Москві стосовно доби І. Самойловича та І. Мазепи¹⁴.

Проте чи можна вважати ці складнощі й проблеми з обсягу архівної та взагалі джерельної евристики визначальними, себто такими, що примусили М. Костомарова докорінно змінити авторську конструкцію однієї з найвідоміших його історичних студій?

Передусім варто згадати, що історик досить успішно вирішував подібні проблеми в багатьох працях, зокрема в «Богдане Хмельницьком», четверте перероблене видання якого вийшло 1884 р. До того ж, на той час він здобув величезний досвід у царині едиційної археографії та взагалі на ниві джерелознавства української історії.

Можемо припустити, що помітний вплив на його творчість справляв загальний фізичний і психологічний стан, зокрема прогресуюче погіршення здоров'я та загроза повністю втратити зір.

Ця тема і пов'язані з нею особисті емоції особливо ширяться після тяжкої зими 1875 р., коли М. Костомаров перехворів на тиф. Дехто припускає, що саме тоді в нього трапився крововилив у мозок¹⁵. Відтак пов'язані з хворобами переживання досить репрезентативно представлені в його листуванні, хоч істо-

рик навіть у молоді роки вирізнявся надзвичайною вразливістю й чутливістю щодо свого фізичного стану.

На початку 1880-х років ці почування спричинилися до певного суспільного резонансу, зокрема у тогочасній пресі. Вони викликали своєрідний коментар історика. «Хтось з чогось надрукував у газетах, що я заслаб і згасаю. – писав М. Костомаров до О. Гатцука у листі від 28 липня 1881 р. – У цьому є дешиця правди: мій зір сильно впав і це мене доводить до відчаю, більше того я відчуваю загальну слабкість і фізичне, і розумове знесилля. *Але я не страждаю ніякою гострою хворобою* (курсив наш. – Авт.)»¹⁶.

Отже, попри суттєві проблеми зі здоров'ям наприкінці 1870-х – початку 1880-х років М. Костомаров достатньо інтенсивно працював, про що свідчить низка його нових праць.

Зрештою, вчений залишався у більш-менш «робочому» стані, принаймні до трагічного випадку, який стався з ним 25 січня 1884 р. Тоді історика, в якого істотно погіршився зір, збив кінний вантажний повіз на одній з вулиць С.-Петербурга¹⁷.

Імовірно, стильові метаморфози історичного письма М. Костомарова, які споглядаємо в монографії «Мазепа», варто все ж таки шукати в його дослідницьких мотиваціях та устремліннях, хоч не варто ігнорувати й обставини приватного життя. Тож повернемося до авторського викладу.

«Зачарований» і досить одноманітний перебіг сюжетної канви подій монографії почасти розривають зовнішньополітичні дії, які дещо оживлюють уявний простір української минувшини, відтворений автором. Одним із таких епізодів є повстання Петрика (Петра Іваненка).

М. Костомаров докладно подає цю суперечливу й складну сторінку з історії України-Гетьманщини в четвертій і, частково, п'ятій главі. Зазначимо, що вчений виявляє навіть певні симпатії до особи Петрика, приміром, зіставляє його з П. Дорошенком і навіть самим Б. Хмельницьким. Зокрема, історик підкреслює, що він «копіював» діяння Великого гетьмана¹⁸.

Так, завдяки зовнішньополітичним обставинам у монографії несподівано з'являється ще один персональний, хоч, значною мірою, й епізодичний герой. Утім, автор одразу підкреслює, що П. Іваненко постає на авансцені минувшини в іншу добу, яка докорінно відрізняється і від часів Хмельниччини, і від епохи Руїни.

М. Костомаров подає досить своєрідну і zarazом виразну характеристику цієї особистості. «Петрик, очевидно, розігрував з себе Богдана Хмельницького; але часи, коли Богдан Хмельницький міг творити свої великі справи, пройшли неповоротно. Скрізь і у всьому наслідування буває гіршим за оригінал, і події, штучно повторювані не своєчасно, являють собою щось комічне (курсив наш. – Авт.). Петрик у малоруській історії став таким типом, яким був Дон-Кіхот в історії людської поетичної творчості», – відзначає історик¹⁹.

Це образне порівняння «ханського гетьмана» з відомим літературним персонажем є показовим. Адже воно виявляє рецепцію різних темпоральних пластів української історії, яка зазвичай конструюється М. Костомаровим у вигляді мо-

рально-етичної та мистецько-естетичної системи, що задає певні координати сюжетного дійства.

Варто підкреслити, що типаж Дон-Кіхота вживав у своїй неоромантичній візії і В. Липинський²⁰.

Отож, на деякий час Петрик виступає як супротивник, який змагається з І. Мазепою не тільки за гетьманську булаву, а й за вплив на масового, колективного героя – народ / націю. «Можна було побоюватися, що *бунтівник дійсно вгадав народне бажання* (курсив наш. – Авт.)», – пише М. Костомаров²¹.

Утім, справжньої, драматичної, захоплюючої дух та читацьку уяву боротьби, так і не вийшло. Тому представлення цього конфлікту лише трохи пожвавило бліде історичне тло цієї костомаровської монографії.

«Сіра копія» Б. Хмельницького та П. Дорошенка виявилася незрівнянно гіршою, ніж його великі попередники. Чи варто дивуватися, що за такого контексту висвітлення походи Петрика у спілці з татарськими союзниками завершилися нічим?

Прикметним виглядає і авторське потрактування подій, яке М. Костомаров пов'язує з народним / національним духом. «*Народ* ні на волосину не спокусився його відозвами, не показав бажання пожертвувати життям і статком заради звільнення від московської влади, *не вбачав у Петрику нового Хмельницького* (курсив наш. – Авт.), і Мазепа, здавалося, мав право запевняти московський уряд, що все зведене Петриком і подібними йому злобителями про утиски народу є брехнею, – в Малоросії всі, старші і менші, живуть щасливо, в багатстві і достатку, ніхто нікого не силує, ніхто ні від кого не потерпає», – зазначає автор²².

Ця думка, як не дивно, виглядає як своєрідний присуд не тільки «ханському гетьманові», а й самому І. Мазепі, якому історик, так і не віддає лаври цієї «перемоги». Відтак знищивши свого ворога, якого начебто вбили, спокусившись на винагороду в тисячу рублів, запропоновану гетьманом, І. Мазепа, як і Петрик, програє в царині духу, у змаганні за масового героя.

Зауважимо, що О. Оглоблин піддавав сумніву версію М. Костомарова та інших істориків про смерть Петрика²³.

Та наділяючи народ / націю антропоморфними рисами, себто сприймаючи цю спільноту майже як окрему людину, М. Костомаров прагне досягнути її відчущання й психологічні реакції. Недаремно на сторінках його монографії, споглядаємо численні вислови на кшталт: «народний голос», «народний погляд», «народне бажання», «народне устремління», «народне сум'яття», «народне благо», «народна любов», «народне обурення» та навіть «народна філософія».

Однак автор практично не робить спроб порівняти колективного героя з провідною історичною особистістю, якій, власне, присвячена зазначена студія. Тож шляхи гетьмана лише зрідка перетинаються з багатоманітним і суперечливим буттям народу / нації.

Це виглядає досить дивним, оскільки антропоморфне уподібнення народу / нації в романтичному історіописанні традиційно вживається для конструю-

вання своєрідного простору, в якому проводяться компаративні паралелі між масовим і персональними героями.

Натомість постать І. Мазепи немовби вмонтовується у загальний плин подій, що проходять повз гетьмана, але лише побіжно зачіпають його становище: походи Петрика, війни з турками і татарами в 1695–1696 рр. і т.п.

Приміром, у восьмій главі історик зосереджує увагу на висвітленні козацького руху на Правобережній Україні, зокрема описує діяння С. Палія, С. Самуся та інших народних ватажків, скерованих супроти польських магнатів тощо.

У схожому дусі М. Костомаров розглядає побутування гетьмана і в дев'ятій главі, в якій подається перебіг критичних, переломних подій у тодішній російській й українській минувшині – початок Північної війни. Проте навіть у цій главі І. Мазепа постає десь на маргінесі викладу у контексті повсякденної рутини військових дій, зовнішньополітичних комбінацій і планів, урешті-решт як особа, що виконує царські доручення та споглядає як шириться полум'я війни на східноєвропейських теренах.

Зазначимо, що монографія «Мазепа» вирізняється майже повною відсутністю авторської емпатії стосовно головного героя та невиразністю просторово-часових обрисів, якими уславився історик серед російської читаючої публіки. На відміну від інших праць М. Костомарова, в цій студії споглядаємо досить мало уявних / вигаданих діалогів і монологів, які дозволяли автору репрезентувати можливе в статусі дійсного і зазвичай задавали ритміку й динаміку його викладу.

На цьому місці цілком логічно постає питання: як історик представляє особу «гетьмана-відступника»? Адже традиційні стильові риси, властиві автору, проступають тільки епізодично. Більше того, вони суперечать відстороненій, дещо зверхній позиції М. Костомарова щодо головного персонального героя цієї студії.

Почасти настанови історика стосовно конструкції монографії «Мазепа» проступають у його співвіднесенні постаті гетьмана з особою російського царя-реформатора.

Зазначимо, що на висвітлення цих взаємин, у загальному контексті інтерпретації вказаної праці М. Костомарова, звернув увагу український історик Дмитро Кравцов. Зокрема, він уважав, що вчений подає ці відносини досить епізодично і не підкреслює свого «загального вражіння»²⁴.

Втім, якщо послідовно простежити й потрактувати ці епізоди чи фрагменти в загальному руслі авторського викладу, то простежуємо певну стратегію пояснення історика-романтика. Звичайно, ірраціональну й інтуїтивну, часом суперечливу лінію тлумачення, яка складно сприймається в межах аналітичних процедур та сциєнтичних вимог.

Виглядає, що і М. Грушевський, який сприймає цю монографію в означеному сенсі, фактично виказує повне нерозуміння логіки М. Костомарова. *«Автор потонує в фактичній оповіданню, за ним страчена наукова перспектива, за деталями не видно важного, читач не виносить властиво ніякого розуміння тодішніх відносин, політичних і соціальних змагань і напрямів, а щодо осо-*

би самого Мазепи автор став на традиційно-російським ґрунті (курсив наш. – Авт.) і признавши, що Мазепа не заступав ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і «воплощенная ложь», сією цілком негативною характеристикою заступив дорогу до зрозуміння справдішнього Мазепи»²⁵.

Проте М. Костомаров, вочевидь, виходив з іншої перспективи, про що свідчить досить специфічне представлення постатей українського гетьмана та російського царя.

Вже перша зустріч І. Мазепи з Петром І завершується непередбачуваним успіхом українського гетьмана, промова якого вельми сподобалася новому російському володарю²⁶.

Ця подія є достатньо прикметною, позаяк навіть оточення гетьмана очікувало репресивних заходів з боку Москви, щонайменше, опали після падіння його колишнього покровителя – князя В.Голіцина.

Натомість несподівані милості, отримані І. Мазепою від російського царя, швидко трансформуються у всемірне і беззастережне довір'я. Відтак нескінчені доноси й інтриги, спрямовані супроти нього, здавалося, мали лише зворотній ефект!

«Московський уряд не тільки догоджав гетьману, демонструючи недовіру до всіх звинувачень, що так рясно сипалися проти нього, але надавав милості його рідним і всім, за кого він клопотався (курсив наш. – Авт.)», – підкреслює М. Костомаров²⁷.

Водночас історик наголошує на систематичному і послідовному піднесенні персональних взаємин українського гетьмана та російського царя, які вже не обмежувалися особистими симпатіями. Щорічні московські вояжі І. Мазепи, як правило, на початку календарного року, істотно зміцнили його становище.

«Так утверджувалися між царем і гетьманом такі відносини, що Мазепа послуговувався не тільки пошаною, але любов'ю і повною довірою до себе царя Петра (курсив наш. – Авт.)», – наголошує автор²⁸.

Відзначимо, що навіть невдалі походи гетьмана та князя Я. Долгорукого супроти татар і турків у 1697–1698 рр., останній з яких М. Костомаров навіть називає «ганебним» і порівнює його з відомими кримськими поразками князя В. Голіцина 1687 та 1689 рр., не викликали невдоволення молодого, енергійного та запального царя²⁹.

У 1700 р. І. Мазепа став кавалером (другим після генерал-фельдмаршала й управителя Посольського приказу Ф. Головіна) ордена св. Андрія Первозванного. На його честь був даний особливий царський банкет, на якому були присутні 48 близьких до гетьмана осіб з козацької старшини³⁰.

Видається, що навіть складний перебіг російсько-шведської війни не зміг затьмарити обопільну прихильність цих історичних осіб. М. Костомаров наголошує на постійних пожалуваннях і подарунках (землі з кріпосними, коштовності, хутра, зброя і т.п.), які систематично отримував І. Мазепа від російського царя³¹.

Крім того, автор згадує про особливий знак довіри Петра І до гетьмана, який

доручив йому стратити сотника М. Мандрику (1705), що «зухвало» висловлювався про І. Мазепу³².

Зауважимо, що вчений акцентує увагу на обміні мисливськими й рибальськими трофеями, різноманітними делікатесами й дарами землі між цими двома особами, які тлумачить як своєрідний вияв їхньої духовної близькості й товариської приязні. «Між гетьманом і царем відбувалися часті обміни подарунками, як між близькими друзями (курсив наш. – Авт.)...», – резюмує М. Костомаров³³.

Врешті, на сторінках монографії проступає парадоксальна, але достатньо вмотивована думка історика про нерозривний зв'язок гетьмана з Москвою. Наразі йдеться не про ту чи іншу зовнішньополітичну комбінацію або внутрішньополітичну інтригу, а про духовну сув'язь І. Мазепи з російськими можновладцями, ба навіть про їхню спільну морально-етичну порочність.

Це авторське відкриття урівнює постаті Петра Великого та Івана Мазепи в царині духу, позаяк на шкалі трансцендентних вартостей М. Костомарова як історика-романтика моральна потворність є найбільшим «гріхом»!

Невипадково згадуючи про І. Мазепу як мецената та покровителя церкви³⁴ історик наголошує на показному характері його православної віри. «Так видиме всіма благочестя і ревнивість до православних храмів знищувало силу ворогів Мазепи, які виставляли його в своїх доносах поляком (курсив наш. – Авт.), таємно співчуваючого польським заповітним намірам і лише вдаваного російського православного», – зазначає вчений³⁵.

Таке «показне благочестя» гетьмана вельми нагадує зовнішні, демонстративні ознаки російського православ'я, які М. Костомаров яскраво висвітлює у монографії «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях»³⁶.

Та найбільше російського царя й українського гетьмана пов'язали їхні «звершення» в соціальній площині української минувшини.

За візією М. Костомарова, в часи І. Мазепи ще не вкоренилися жорсткі ставнові відмінності між поспільством і козацтвом, що давало можливість певної міграції чи обміну між різними соціальними прошарками³⁷. Він навіть стверджує, що в Гетьманщині іноді відбувалося «переміщення станів і місць мешкання», коли частина козацтва поверталася в поспільство, а інша – навпаки прагнула ввійти до козацтва³⁸.

Втім, уже перші пожалування Петра I, на думку М. Костомарова, заклали «фундамент приватного землеволодіння в Малоросії та початок майбутнього малоросійського дворянства (курсив наш. – Авт.)»³⁹. Чимало зусиль на цій ниві доклав і сам гетьман, який наблизив віддану йому козацьку старшину до становища привілейованої спільноти приватних землевласників.

Ще категоричніше історик висловився у своїй студії «Мазепинцы» (1884). «Ніхто з гетьманів не надав стільки універсалів на маєтності, які пізніше потверджувалися царськими грамотами, ніхто, як Мазепа, через це не наплотив в Україні стільки так званих панів, віддаючи їм у порядкування, живущих на їхніх землях посполитих (курсив наш. – Авт.)»⁴⁰.

На цьому місці варто наголосити, що такі погляди щодо «гетьмана-відступника» були досить поширеними серед колишніх кирило-мефодіївських братчиків.

Приміром, П. Куліш в «Обзоре украинской словесности», вміщеному на сторінках часопису «Основа», подав вельми промовисту характеристику тієї доби. *«Гетьманство Мазепи було часами найбільшого розквіту козацьких панів, за рахунок нижчих класів українського населення. Жоден гетьман не піднісся до такого самовладдя, як Мазепа, отож, жоден не міг дозволити собі таких великих зловживань (курсив наш. – Авт.), – зазначає автор. – Чим нижче схилив він голову перед царем Петром, тим зарозуміліше тримав її перед тодішньою Українською нацією, цієї простодушною юрбою, стільки разів уже проданою своїми провідниками з часів знаменитого повстання Хмельницького»⁴¹.*

Проте антипанський запал П.Куліша часів петербурзької «Основи» згодом зазнав докорінних трансформацій. Натомість М. Костомаров проніс пошану до егалітарних чи братерських ідеалів в організації суспільного буття практично до останніх днів життя.

Відзначимо, що навіть саму «зраду» І.Мазепи історик розглядає як своєрідний каталізатор процесу соціальної диференціації, зокрема закріпачення посполитих. У такому контексті події 1708–1709 рр. стали одним із могутніх поштовхів, які розхитали, а, зрештою, остаточно підірвали, як уважав М. Костомаров, стару егалітарну основу буття козацтва.

«Побоювалися, щоб знищення порядку, до якого країна звикла вже століттями, не спричинило в ній смуту, і тому створили небувале в Малоросії дворянство, яке, як показує історія, завжди буває болячкою там, де не виробляється саме собою з історичного життя, а нав'язується за теорією. Поспільство закріпачується цим нововигаданим дворянством, і таким чином народ розламується на два стани, протилежні за своїми інтересами. Щоправда, зародки такого ладу існували вже раніше у відносинах між багатими землевласниками і бідняками, що поселилися у них. Але то були зловживання, повсякчас усвідомлювані як такі, а з нового порядку речей вони стали законними, і Малоросія, нарівні зі всією рештою Росії, піддалася надовго всій мерзоті кріпацтва, від якого полегшилася тільки в недавній час (курсив наш. – Авт.)», – підкреслює вчений⁴².

І. Крип'якевич тримався думки, що саме домінування таких «соціальних противенств» у монографії М. Костомарова і спричинилося до негативного відтворення образу І. Мазепи як аристократа, який йшов «проти народу і у народі не найшов розуміння...»⁴³.

Однак, авторські мотивації, вочевидь, є значно складнішими і достатньо суперечливими, позаяк їхні витoki слід шукати ще в дитячих, травматичних враженнях напівкріпосного хлопчика після трагічної загибелі батька М. Костомарова, а, згодом, у специфічних творчих рефлексіях історика.

Варто наголосити, що тема масових, колективних переживань народу / нації в контексті масштабних соціальних перетворень неодноразово порушувалася в багатьох його працях, зокрема в тритомній монографії «Богдан Хмельницький».

Проте, в уславлену і героїчну добу Хмельниччини емоційно-психологічні почування щодо соціальної нерівності лише почасти проривалися назовні й епізодично виводилися автором на перший план сюжетного дійства.

Натомість за часів І. Мазепи та Петра І йшлося вже не про нищення егалітарних засад козацтва, які історик пов'язував з давньоруськими традиціями вічевої вольниці. Ба більше, цар та гетьман започаткували соціальні трансформації, які вщент зруйнували саму сутність духовної екзистенції козацтва, а за великим рахунком – усього українського народу.

Власне, доба І. Мазепи є апогеєм духовного переродження, морального звічечення козацтва в рецепції романтичного мислення, за якою насувалася похмура й страшна епоха кріпацтва або, за висловом М. Костомарова, темний «мужицький вік», себто докорінно інший, пригнічений та спотворений стан побутування народного / національного духу.

Зрештою, апелюючи до тогочасних колективних переживань, історик мимоволі запозичує міфологічні компоненти народної свідомості. Адже основа конструкції міфу зазвичай спирається на масове переживання чи колективний шок.

Такий стрес, повсякчас відтворюваний в історичній свідомості, виступає як спосіб витлумачення минувшини за допомогою продукування образів, що ототожнюються з певними явищами, процесами та подіями. Відтак вони заступають, урешті підміняють логічні та раціональні стратегії пояснення.

Натомість постає своєрідна міфореальність, у межах якої побутують історичні постаті. Недаремно історичний міф розглядають як спосіб громадської віри та загального травматичного переживання власного минулого.

Зауважимо, що ідеалістичне, ірраціональне опредметнення масових почувань, настроїв або фобій часто-густо пов'язується з певними історичними особистостями, точніше з їхніми образами, які інколи несподівано сполучаються з цілеспрямованим, раціонально організованим і послідовним шельмуванням тієї чи іншої постаті.

Саме в світлі таких різних та zarazом суперечливих, почасти навіть навіяних, сторонніх контекстів постає образ І. Мазепи на сторінках однойменної монографії М. Костомарова.

Визначальною складовою авторських уявлень є теза про гетьмана як «найпершого, головного пана» – ворога українського поспільства⁴⁴. Причому історик вкотре прирівнює І. Мазепу як аристократа до російських можновладців, зокрема відзначає, що народ уважав його одночасно і «польським паном», і «угонником московської влади»⁴⁵.

М. Костомаров навіть апелює до народної пам'яті, зокрема до переказів про побутування С. Палія в Сибіру, згадує його злочасні поневіряння й злигодні. «Очевидно, що тут доля Палія протиставляється долі Мазепи, що погубив його і продовжував жити в розкоші і достатку (курсив наш. – Авт.)», – відзначає автор⁴⁶. Тож постать С. Палія постає на сторінках монографії як одна з символічних жертв, представлених у споминах народу⁴⁷.

Однак найголовнішою жертвою «гетьмана-відступника», у репрезентації М. Костомарова, є народний / національний дух, «розламаний», понівечений та розіп'ятий становими межами, які так завзято й цілеспрямовано насаджав І. Мазепа у спілці з російським царем.

Взагалі тему жертвовності, точніше жертвовної спокути, досить часто споглядаємо в міфологічних конструкціях як специфічну ланку, що пов'язує уявне з реальним, зокрема надає історичним процесам, подіям і особам докорінно іншого, сакрального сенсу.

У костомаровській візії ідея масової, колективної жертвовності є наскрізь трагічною, позаяк розглядається як Божа кара, як тяжке випробування й масова спокута, послані Провидінням малоросійському / українському народу, який порушив гармонійні, християнські засади свого буття піддавшись матеріальним спокусам та становим привілеям. Заразом постать І. Мазепа постає як тодішнє втілення, ба навіть як персоніфікація тої страшної й руйнівної суспільної напасти, тотального соціального «зла», яке врешті підірвало тонку й хитку рівновагу екзистенції народу / нації.

Отож, тема духовної вбогості й ницості гетьмана-аристократа рефреном проходить крізь сюжет усієї монографії. Цей морально-етичний імператив вихолощує і нівелює потенційне багатство сюжетних контекстів і ліній з обсягу минувшини, яке звичайно було найяскравішою візитівкою історичного письма М. Костомарова.

Приміром, навіть особисту драму І. Мазепа – кохання до Мотрі Кочубеївни історик представляє як вияв моральної потворності майбутнього «зрадника» – «старого розпусника» з «найвульгарнішими способами зваблення»⁴⁸.

Проте в М. Костомарова не викликає жодної симпатії й постать генерального судді Василя Кочубея. Автор урівнює його в моральному сенсі з І. Мазепою, зокрема вважає його співтворцем тогочасних злодіянь на теренах Гетьманщини.

Ця замальовка різко відрізняється, наприклад, від висвітлення родинної трагедії Б. Хмельницького – шлюбної зради його другої дружини Мотрони Чаплинської, яку історик розглядав як певне виправдання і навіть знакове пояснення того нещасливого повороту військової та політичної фортуни, що стався в житті Великого гетьмана⁴⁹.

У негативному сенсі М. Костомаров трактує й внутрішньополітичні заходи І. Мазепа.

Наприклад, створення «охотницьких» полків, кількість яких стрімко збільшилася у його гетьманство, як уважав учений, за рахунок усілякої наволочі. «Вони створювали народу справжній тягар (курсив наш. – Авт.) і збуджували до себе неприхильність не тільки посполитих, але і козаків городових і навіть запорожців», – наголошує М. Костомаров⁵⁰.

Та найповніше духовна ницість І. Мазепа постає в контексті авторського висвітлення подій Північної війни, зокрема т. зв. «зради».

Значимо, що тему народних лихоліть за часів російського-шведського протиборства М. Костомаров порушував і раніше, зокрема у невеликій, але досить відомій розвідці «Черты сопротивления власти при Петре Великом»⁵¹.

З нагоди публікації цієї статті цензор О. Никитенко залишив досить красномовний коментар у своєму діаріуші: «*Костомаров багатьох з наших історичних знаменитостей лишив слави, яку приписував їм народ. Залишався незайманим ще Петро; але ось він добрався і до нього* (курсив наш. – Авт.). І все це в ім'я науки, в ім'я історичної істини!»⁵².

Саме на трагічному й драматичному тлі страждань і злигоднів масового, колективного героя історик відтворює домінацію особистих мотивацій й устремлінь гетьмана, який поступово під впливом подій і обставин звертається до думки про українсько-шведський альянс.

Однак, у викладі М. Костомарова І. Мазепа шукає не виходу з вкрай складної ситуації, в якій опинилася Україна-Гетьманщина, а особистого порятунку, спертого на тверезий, прагматичний і цинічний розрахунок. Цей контраст, точніше конфлікт егоїстичного, персонального та загального, колективного, проступає як найголовніша ідея в авторській анатомії «зради» гетьмана серед тодішньої руйнації й народних поневірянь.

Приміром, учений все частіше і частіше згадує про військові визиски, небували безчинства російських військовиків, які збуджували невдоволення і ставали «нестерпною ношею» у Малоросії та в інших «царських областях»⁵³.

Варто наголосити, що Б. Крупницький вказував на логічну суперечливість у тлумаченнях автора між недавніми антимосковськими настроями українців та сприйняттям закликів російського царя до боротьби зі шведським військом і «зрадником Мазепою»⁵⁴.

Утім, М. Костомаров уважав, що ці антиросійські настрої ще не несли політичних загроз. Натомість історик підкреслює, що саме в цьому світлі І. Мазепа намагався представити становище на теренах Гетьманщини в очах російського уряду, яке називав критичним, зокрема «*огульно звинувачував весь малоросійський народ* (курсив наш. – Авт.) у легковажності та схильності до вагань»⁵⁵.

Урешті, поведінка гетьмана репрезентується вченим у звичному ракурсі: будь-що виказати щирі вірність російському володарю й обілити себе від можливих підозр і звинувачень. Проте зовнішня військово-політична канва подій поступово підважує особисті мотиви і зацікавлення І. Мазепи, змушує його переосмислити поточну ситуацію та намітити свої майбутні дії.

Автор подає самобутню проекцію впливу зовнішніх чинників на внутрішній вибір гетьмана, себто сам процес «входження у зраду».

Зазначимо, що одинадцята, почасти дванадцята глава з монографії, в яких описуються ці «внутрішні» перетворення І. Мазепи, найбільше нагадують звичного М. Костомарова як історика-художника з властивими йому рисами – динамізмом і розмахом сюжетного дійства. Проте ця авторська експресія виглядає лише як локальний фрагмент в архітектоніці студії.

Спершу історик згадує про «спокусливі листи» княгині Анни Дольської, хоч і вважає, що на той момент «могутність Карла не досягла ще такої висоти, щоб вірність ворогу шведського короля ставала до крайності небезпечною, а

царська могутність не впала до того, щоб не збудити в себе страх за майбуття (курсив наш. – Авт.)»⁵⁶.

Властиво, міркування егоїстичної доцільності й осібної вигоди подаються автором як засадні риси образу «гетьмана-відступника», які сполучаються з його шляхетською зарозумілістю. Саме останні, вважає М. Костомаров, спричинилися до особистої конфронтації І. Мазепи та одного з найближчих урядовців Петра I – О. Меншикова.

«Шляхетська пиха людини, що в юності була «покойовим» польського короля, здригалася від думки підпорядковуватися тому, хто в дитинстві торгував пирогами в Москві (курсив наш. – Авт.)», – пише історик⁵⁷.

Проте найбільше зачепив І. Мазепу, на думку автора, безпосередній наказ О. Меншикова, без узгодження з гетьманом, виступати у похід компанійському полковнику А. Танському⁵⁸. Це розпорядження не лише завдало дошкульної особистої образи, а й виглядало як зазіхання на його владу в Гетьманщині.

З цим випадком, уважає М. Костомаров, перед І. Мазепою замаячила вповні реальна перспектива втратити гетьманську булаву, позаяк *«пристрасть царя Петра до перетворень готова вже була торкнутися Гетьманщини (курсив наш. – Авт.)*, а бажання якомога тісніше злити цей край з рештою частин Російської держави дісталася йому у спадок від колишньої московської політики»⁵⁹.

Вочевидь, перебіг військових подій змушував російського володаря та його урядовців удаватися до радикальних і навіть екстремальних заходів у внутрішній політиці, зокрема на теренах Гетьманщини.

Близкучі перемоги шведського короля Карла XII у 1706 р. остаточно зруйнували антишведську коаліцію. Росія залишилася сам на сам з сильним і вправним супротивником. Відтак російська дипломатія гарячково шукала нових союзників і навіть пропонувала європейським монархіям поділ Речі Посполитої, зокрема українських земель у вигляді, за інформацією М. Костомарова, Київського князівства⁶⁰.

Наразі військово-політичний поворот 1706 р. похитнув впевненість І. Мазепи у становищі Петра I і спонукував зазвичай вельми обережного й розважливого гетьмана до зближення з царськими ворогами⁶¹.

Так, крок за кроком автор змальовує як «зовнішні випробування» поступово підважують егоїстичний, морально спотворений внутрішній світ І. Мазепи, врешті невблаганно наворачтають його до пошуку шляхів особистого порятунку з дуже складної ситуації.

Ця зовнішня домінація над внутрішнім незаперечно виказує духовні вади І. Мазепи.

«Цей малоросійський гетьман був за своєю натурою егоїст; він був щиро відданий царю Петру до того часу, поки Петро був сильний (курсив наш. – Авт.), доки Петру не загрожував могутній ворог...», – зазначає М. Костомаров у своїй студії «Мазепинць»⁶².

В іншому місці історик підкреслює, що *«Мазепа, як усі егоїсти, був боягузом, побоювався за власну шкуру, був вельми обережним і не повністю впевненим у*

здійсненні своєї мети, в дієвості обраних заходів (курсив наш. – Авт.)»⁶³.

Така замальовка постаті гетьмана виглядає вкрай однобічною. Тим більше, що в попередніх працях М. Костомаров відтворював складних, багатограних історичних особистостей.

Приміром, навіть Великий гетьман Б. Хмельницький з–під його пера поставав як складний та внутрішньо суперечливий, але позитивний персональний герой.

Недаремно вже згадуваний рецензент з криптонімом «С. В.», попри його антиукраїнофільські симпатії, вважав, що в монографії М. Костомарова *«характер Мазепи не складується перед читачем в різко відокремлену особистість (курсив наш. – Авт.)»*⁶⁴.

Проте навіть у поворотний момент історичного вибору авторське відтворення образу «гетьмана-відступника» хибує позірною одноманітністю.

Зокрема, М. Костомаров тримається думки, що гетьман вичікував моменту, коли шалька терезів остаточно схилиться на бік Карла XII і розглядав перехід під шведську протекцію тільки як крайній засіб⁶⁵.

Спираючись на свідчення шведських істориків автор вказує на існування різноманітних контактів і зв'язків І. Мазепи зі Шведською та Польською Коронами⁶⁶. Крім того, він акцентує увагу на «фальшивому становищі» І. Мазепи, який планував «зрадити» Петра I і заразом посилав військо супроти майбутніх союзників⁶⁷.

Зауважимо, що М. Костомаров вкотре наголошує на чудових взаєминах російського царя й українського гетьмана навіть напередодні «зради», які не змогли похитнути нові доноси⁶⁸, зокрема відома справа В. Кочубея та І. Іскри⁶⁹.

«Трудно було кому-небудь обурити царя проти любимого гетьмана», – реємує автор свої спостереження на сторінках «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»⁷⁰.

За висловом М. Костомарова, І. Мазепа постійно намагався «кинути тінь» підозри щодо можливої «зради» на весь народ⁷¹, повсякчас скаржився на власну слабкість і немічність, щоб уникнути рішучих дій і т. п. Петро I навіть вислав медика, який опікувався його лікуванням⁷².

Так чи інакше гетьману вдалося ввести в оману як російського володаря, так і його найближчих сановників.

Водночас М. Костомаров прагне відтворити сам механізм «зради», хоч і змальовує його досить схематично, як конфлікт особистих устремлінь з загальними інтересами народної маси. Зокрема, історик приписує визрівання й ініціативу шведського вибору егоїстичним мотивам, які кермували діями «найбільшого українського пана». Натомість козацькій старшині відводилась роль пасивних співучасників, які звикли підкорятися І. Мазепі, зокрема легко піддалися його привабливим планам.

Попервах процес уведення старшини до змови М. Костомаров повністю відносить на карб гетьмана, зокрема тільки принагідно згадує про ті антимосковські настрої, які побутували в її середовищі.

«Мазепа протягом 20 років свого гетьманства вже привчив старшину до такої покори собі, що нині він тільки помалу відкривав перед нею завісу, яка приховувала його таємний задум. Він спокушав старшин примарою незалежності України, указував їм, що тепер представився випадок звільнитися від усяких податків і повинностей, вигаданих московською владою: адже сам Бог посилає короля шведського для їхнього порятунку. Зробивши їх учасниками задуму його головної ідеї, він не відкривав їм багатьох подробиць, але кожного разу питав у них поради. Як йому чинити, і робив вигляд, нібито цей задум розпочатий і ведеться не за його почином, а за їхнім загальним бажанням, і він серед них є не більше, як мудрий виконавець загальної волі (курсив наш. – Авт.)», – підкреслює автор⁷³.

Врешті, М. Костомаров повністю переводить змагання персонального з колективним у кризовій, критичній історичній ситуації на ниву порятунку – гетьмана як особистості й народу як єдиної антропоморфної спільноти. Відтак автор знову вступає у площину міфотворчості, позаяк тема порятунку є класичним сюжетом багатьох історичних міфів.

На цьому місці варто підкреслити, що в студії «Мазепинці» роль козацької старшини у подіях 1708–1709 рр. висвітлена дещо інакше, ніж у монографії «Мазепа», з наголосом на побутуванні федеративного ідеалу. Зокрема, М. Костомаров уважав, що серед «культурних малоросіян» того часу циркулювали вельми популярні «принципи знаменитого гадяцького договору з його нереалізованим руським князівством, з його самостійністю України, федеративно пов'язаною з Польщею (курсив наш. – Авт.)»⁷⁴. Він навіть обстоює думку, що цей ідеал був досить близьким І. Мазепі, який спокушував українську старшину «примарою незалежності»⁷⁵.

Втім, російська політика цілковито відкидала навіть гіпотетичну можливість федеративного проекту і визнавала тільки таке приєднання Гетьманщини до Московщини, за якого «вільні козаки оберталися в царських холопів»⁷⁶.

Не сприймалася й ідея федеративної спілки з Польщею. Адже український народний / національний дух, стверджує М. Костомаров, потерпав від Польської Корони протягом кількох століть.

Саме в такому світлі, як спробу видати особистий порятунок за колективний, розглядає автор шведський вибір І. Мазепи. «Якщо в народі малоруському, як доносив постійно Мазепа, і була схильність до заколотів і переворотів, то аж ніяк не в дусі Мазепи... Але в жодному разі не повинен був сподіватися на народне співчуття гетьман, що спирався на іноземну шведську силу, що вступила в межі Гетьманщини, якої народ майже зовсім не знав, і на поляків, котрих народ з покоління в покоління звик ненавидіти (курсив наш. – Авт.)», – твердить М. Костомаров⁷⁷.

Отож гетьман, який прагнув «зворушити козацьке серце» та повести козацтво супроти «царя – гнобителя козацької вольності»⁷⁸, постає на історичній сцені як лицемірна й прагматична особа, яка керується виключно персональним розрахунком, до того ж, позбавлена будь-яких морально-етичних чеснот.

Однак у деяких публіцистичних розвідках М. Костомаров оцінює постать І. Мазепи дещо інакше.

Наприклад, у статті «О козачестве. Ответ «Виленскому Вестнику» він зазначає: «Дитя «uszlachetnienia», вихованець польської освіченості, цей старець не міг інакше уявити себе в майбутньому благоденстві своєї вітчизни, як у формі, наближеній до гадяцької угоди. Проте стосовно Малоросії він діяв щиро, по своєму. Він хотів незалежності і свободи своєї батьківщини. Він винен у тому, що не розумів, що український народ узагалі не потребує ні незалежності, ні навіть свободи – рівноправності та правди шукає він, а не свободи, позаяк свобода в той час інакше не сприймалася і не могла бути сприйнята, як у сенсі права одних користуватися тим, чого не можуть інші»⁷⁹.

Зазначимо, що в наведеному фрагменті М. Костомаров наголошує лише на «щирості намірів» гетьмана, але в жодному разі не відкидає його «провини» за спробу «ушляхетнити» український / малоросійський народ за польським взірцем, себто повсюдно впровадити становий устрій!

Порівняно з публіцистичними замітками, в монографії «Мазепа», однойменний герой представлений у більш однорідному вигляді, зокрема автор апріорно відкидає навіть звичайні моральні чесноти у замальовці цієї постаті. Тому «щирість» мотивів гетьмана рішуче заперечується. Натомість акцентується увага на персональних устремліннях, в яких домінують доцільність і розрахунок.

Події 1708 р. змусили І. Мазепу нарешті кинути жереб і перейти на бік Карла XII. «Власне кажучи, це останнє, себто віра в міць шведського короля і в слабкість московської держави перед всепереможним північним героєм і було справжньою і єдиною причиною зради (курсив наш. – Авт.): Мазепа звик все життя співвідносити свої вчинки з тим, що здавалося йому вигідно в ту хвилину, і в цьому залишився вірний самому собі», – відзначає історик⁸⁰.

Історичне дійство після самої «зради», у репрезентації М. Костомарова, набуває символічних, майже ритуальних рис.

Наприклад, учений описує «театральний спосіб» увільнення І. Мазепи від гетьманства, що сталося 5 листопада 1708 р. Того дня публічно повісили його опудало з андріївською стрічкою та розірвали патент на звання кавалера. Водночас церковні ієрархи проголосили анафему «гетьману-відступнику»⁸¹.

Зауважимо, що ці символічні дії чи акти пізніше стали неодмінними складовими російського історичного міфу про «гетьмана-зрадника», який побутував упродовж тривалого часу і цілеспрямовано розгортався у межах імперського гранд-нарративу.

Неабияку увагу М. Костомаров приділяє висвітленню боротьби за вплив на масового, колективного героя – народ / націю, яка точилася після переходу І. Мазепи на шведський бік.

«Так між двома воюючими сторонами виникла в деякому роді полеміка маніфестами, зверненими до малоросійського народу. І та, і інша сторона хотіла виправдати себе перед цим народом і звалити провину на супротивний бік (курсив наш. – Авт.). Проте, за визнанням самих шведів, універсали Карла і

Мазепи, зі всіма запевненнями щодо намірів відновити права і вільності народні, порушені московською владою, впливали на малоруський народ менш, аніж царські маніфести й універсали гетьмана Скоропадського, позаяк останні краще зуміли вплинути на дух народу, особливо завіривши народ, що в справах, віднайдених у Мазепи в палаці після здобуття Батурина, знайшовся договір колишнього гетьмана із Станіславом, за яким гетьман віддавав Україну Польщі...», – наголошує автор⁸².

Відзначимо, що у відтворенні цієї «війни маніфестів», М. Костомаров посідає особну позицію стосовно обох ворогуючих сторін. Врешті, історик намагається подивитися на цю боротьбу знизу, з перспективи побутування народу.

«Не можна сказати, щоб в ті часи народ малоруський мав якусь прихильність до Російської держави і до з'єднання з «москалями»; навпаки, ми на кожному кроці натрапляємо, так би мовити, на факти взаємної неприязні і навіть ворожнечі між двома руськими народностями. Не можна також сказати, щоб народ малоруський не усвідомлював своєї народної особистості і не бажав національної незалежності. Багато було умов, що робили можливим відпадиння малоросіян від вірності російському цареві. Проте вийшло не так. Народ інстинктивно відчув брехню в тих примарах свободи, які йому виставляли. Він вже і раніше, краще за самого Петра і його міністрів, зрозумів свого гетьмана, вважав його ляхом, готовим зрадити царю з тим, щоб віддати Україну в рабство Польщі. Ніякі запевнення зрадника, ніякі брехливі звинувачення, зведені ним на московську владу, не змінили до нього народної антипатії. Народ інстинктивно побачив, що його тягнуть на загибель, і не пішов туди. Народ залишився вірним царю навіть не з якої-небудь прихильності, не з благоговійного почуття до монарха, а тільки тому, що з двох лих потрібно було вибрати менше (курсив наш. – Авт.)», – відзначає автор⁸³.

Такий підхід, з одного боку, веде М. Костомарова до абсолютизації соціальної поверхні історичного буття, яка в його романтичному героїко-художньому стилі мисленні, відображається в апеляції до народної пам'яті, зрештою в запозиченні і розгортанні міфологічних компонентів історичної свідомості (жертвна спокута, освячення теми порятунку, колективні переживання часів закріпачення, моральна провина персональних героїв і т.п.).

З іншого боку, вчений тою чи іншою мірою був змушений співвідносити власну візію з буттям офіційного й канонізованого російського історичного міфу про І. Мазепу як «зрадника» царя Петра Великого в імперському просторі соціогуманітаристики.

Проте М. Костомаров диференційовано сприймав різні складові цього міфу, зокрема намагався спростувати ті, що безпосередньо стосувалися історичної екзистенції українського / малоросійського народу. Відтак, змальовуючи постать «гетьмана-відступника», автор уживав як міфологічні елементи з перспективи уявного становища масового, колективного героя, зокрема його жертвних випробувань, так і окремі компоненти навіяного російського міфу. Саме звідси походить його ідея народного вибору т. зв. «меншого лиха».

Д. Дорошенко вважав, що зазначена студія М. Костомарова та його репрезентація образу гетьмана як «зрадника-егоїста» пояснюється авторською спробою «довести, що політичний сепаратизм був чужий українському народові, що діло Мазепи було лиш його індивідуальним вчинком, який не знайшов собі жодного ґрунту на Україні (курсив наш. – Авт.), як нема, мовляв, цього ґрунту для сепаратизму й в нинішні часи»⁸⁴.

Однак це тлумачення виглядає не вповні адекватним, оскільки безпосередньо пов'язує низку публіцистичних розвідок М. Костомарова на початку 1880-х років в обороні українофільства з його тогочасними науково-історичними студіями⁸⁵.

Варто наголосити, що в «знятому», концентрованому вигляді головні віхи і навіть оціночні пасажі майбутньої конструкції монографії простежуються вже в нарисі про І. Мазепу, вміщеному в шостому випуску «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (СПб., 1876), себто написані набагато раніше, до початку згаданої українофільської кампанії історика.

З цього життєписного начерку до монографії перекочували навіть окремі метафори М. Костомарова щодо означення особистості українського гетьмана (внутрішня брехливість, зовнішнє благочестя, панські замашки і т.п.).

Крім того, слід взяти до уваги визначальне місце, яке посідала ідея «історичної, внутрішньої правди» в світосприйнятті і поглядах М. Костомарова. Вона відгравала роль морально-етичного абсолюту в його наукових та суспільних практиках, хоч часто поставала у вигляді суперечливого, динамічного сполучення раціонального й ірраціонального, сакрального та буденного, уявного і реального і т.п.

«Ціную понад усе правду, не потерплю ані ліберальничання, ані ладану. Таким буду і надалі (курсив наш. – Авт.), – підкреслював М. Костомаров у листі до редактора журналу «Исторического вестника» С.Шубинського від 17 лютого 1877 р.⁸⁶

Зокрема, сучасні науковці та публіцисти слушно вказують на особливу роль морально-етичних цінностей у науковій творчості М. Костомарова⁸⁷. Невипадково історик у своїй науковій, педагогічній та суспільній діяльності неодноразово виступав як супроти вимог тодішньої російської громадськості, так і урядових кіл.

Наприклад, 8 березня 1862 р. М. Костомаров відмовився припинити читання публічних лекцій на вимогу петербурзького студентства, яке протестувало супроти арешту професора П. В. Павлова. Ця подія набула неабиякого розголосу⁸⁸.

В іншому випадку вчений у листі від 23 липня 1863 р. до міністра внутрішніх справ П. А. Валуєва вимагав права публічно обороняти свої погляди на сторінках друкованих видань щодо доцільності видання книг українською мовою⁸⁹.

У світлі викладених міркувань складно припустити, що М. Костомаров свідомо пішов на кардинальне спотворення однієї зі своїх найбільших монографій заради поточних суспільно-політичних потреб. Звичайно, історик у

доводилося часом йти на компромісні, іноді майже опортуністичні заходи в громадській діяльності, проте він зазвичай прагнув відмежовувати їх від академічної царини.

Вочевидь, погляди М. Костомарова щодо особистості І. Мазепи формувалися не стільки в руслі вимог суспільно-політичної кон'юнктури початку 1880-х років, яку, звичайно, не варто ігнорувати, скільки в контексті метаморфоз романтичного мислення, зокрема чудернацької стильової «гри» авторської уяви на межі реального та ідеального.

Та повернемося до висвітлення подій 1708–1709 рр. на сторінках монографії М. Костомарова. У їхньому викладі вчений інтенсивно послугується відомостями шведських авторів. Зокрема, він подає опис зовнішності І. Мазепи за інформацією шведського секретаря Карла XII⁹⁰.

Причому частка іноземних джерел у цій частині студії настільки велика, що вже згадуваний Б. Крупницький обстоює тезу про взаємовплив старої шведської історіографії та М. Костомарова на негативну інтерпретацію доби І. Мазепи⁹¹.

Про захоплення автора деякими шведськими джерелами, зокрема твором духівника Карла XII пастора Георга Нордберга, пише і російський історик Євген Тарле⁹². Вірогідно, саме ця шведська праця з низкою цікавих персональних характеристик відомих історичних осіб продукувала уяву М. Костомарова як історика-художника.

Проте ці імпульси все ж таки були недостатніми, щоб вивести авторський виклад з міфологічного полону! Тож навіть після переходу на шведський бік «гетьман-відступник» побутує не на першому плані, а десь на задвірках історичної сцени.

Його роль обмежується до риторичних закликів, які практично не сприймає, не чує народна маса! Відтак І. Мазепі залишається лише з жахом сприймати драматичний поворот подій: страшну руйнацію «гетьманської столиці»⁹³, постійних хитань і «вередувань» прибічників-запорожців, які прийняли шведський бік⁹⁴ і т.п.

Врешті-решт, Мазепинська доба добігає свого кінця. Її фіналом стає знаменита Полтавська битва (1709), напередодні і під час якої шведський король та російський цар уславили себе військовою звитягою⁹⁵, котру автор красномовно протиставляє духовним вадам «гетьмана-егоїста».

Однак, знакове значення цієї події, яке М. Костомаров порівнює за наслідками з Куликовською битвою (1380) в російській історії, трактується не в сенсі перемоги Петра I, а як тріумф духу малоросійського / українського народу!

«І справді, щастя Російської держави було безмірне. Честь Російської держави вирвана була з майже неминучої безодні. Небезпека була надто великою. Якби, як на те сподівався Карл, малоруський народ спокусився зваблюваннями свого гетьмана і славою північного переможця, Петру ні за що не вдалося б впоратися зі своїм суперником. Якщо хтось і був істинним винуватцем порятунку Російської держави, то це – малоруський народ, хоч цей бік справи не

виставлявся дотепер історією в справжньому світлі (курсив наш. – Авт.)», – відзначає історик⁹⁶.

Показовою і безславною є кончина І. Мазепи, його зникнення з історичної авансцени, яке автор пов'язує з нищівною Полтавською поразкою. Цей момент є актом духовної смерті «гетьмана-відступника», який вичерпав своє призначення в світі історії.

«Нам тепер складно уявити собі ті жахливі хвилини, які пережив тоді український гетьман. Всі надії його розбилися, все рушилося, все пропало. Життя його кінчалося. Ні до чого не придалися всі ті підступності й інтриги, якими був сповнений багатий пройдений ним шлях (курсив наш. – Авт.). – пише М. Костомаров. – Вже скоро після своєї зради він передчував невдачу. Вже не раз жалкував він, що зайшов на слизьку дорогу, і пробував зійти з неї, але йому не вдалося. Туга і розкаяння мучили його вже не один день. І ось ударила переломна, страшна година»⁹⁷.

Власне, фізична смерть гетьмана для романтичного світосприйняття є лише стверджуючою констатацією конечності і zarazом нескінченності духовного буття. Зокрема, М. Костомаров спростовує тезу про самоотруєння І. Мазепи, який начебто вдався до цього, щоб не потрапити до рук російського царя⁹⁸.

Та навіть з відходом гетьмана до світу інобуття його доба, а точніше, уявлення про неї, мали неабиякий вплив на тодішню російську сучасність, очевидно, свідком і дієвим учасником якої був М. Костомаров. «Проте зрада Мазепи лишила надовго, якщо не навіки, підозру у російській владі щодо малоруської народності (курсив наш. – Авт.)», – підкреслює автор⁹⁹.

В іншому місці М. Костомаров означає й кваліфікує уявлення про «Мазепу-зрадника» як масові, закорінені в тодішній історичній свідомості, зокрема навіть на рівні повсякденних стереотипів. «Великоросіянин, розсердившись на малоросіянина, передусім уважає за потрібне згадати Мазепу, і вислів «Хохол-Мазепа» лишається у всій силі до нашого часу (курсив наш. – Авт.)», – зазначає історик¹⁰⁰.

Ці пасажі свідчать, що доба І. Мазепи в рецепції М. Костомарова, постає як особливий, ба навіть *первинний історичний час* щодо тодішньої сучасності – 70–80-х років XIX ст.

Отже, часи «гетьмана-відступника» з його символічним актом «зради» сприймаються автором як позаісторична вічність – міфореальність, принаймні з малоросійської / української ретроспективи, яка здатна вдиратися в інші епохи і навіть тогочасну реальність.

Зауважимо, що вчений був не поодиноким у такому розумінні доби І. Мазепи. Зокрема, невідомий автор бібліографічної замітки в журналі «Вестник Европы», присвяченій монографії М. Костомарова, слушно відзначав, що ті давні події справляють неабияке враження на нинішню, тобто тодішню дійсність¹⁰¹.

Врешті, ця рецепція М. Костомарова певною мірою відтворює міфологічну концепцію часу, зокрема існування первинного темпорального пласту як «першого» (сакрального) часу, в хронологічному шарі якого побутують

творці історії, та «вторинного» пласту (профанного часу), в котрому живуть нащадки.

В окресленому контексті стають зрозумілими й очевидними ті ракурси висвітлення, з яких історик відтворював гетьманство І. Мазепи. Адже він тлумачив дії «гетьмана-відступника» як своєрідну «родову пляму» на репутації українського народного/національного духу, яка побутувала й активно впливала на існування колективного героя за життя автора монографії!

Зазначимо, що навіть у радянській історіографії низка істориків прихильно сприймала старий імперський міф про «зраду» та «гетьмана-лиходія»¹⁰².

Вочевидь, прагнучи спростувати російські уявлення про «зрадників-українців», «мазепинців-хохлів», М. Костомаров мимоволі творив новий чи модифікував старий історичний міф, який мав обілити образ малоросійського народу в тодішній громадській думці, звільнити його від суспільного засудження, пов'язаного з постаттю «гетьмана-відступника».

«Зрада Мазепи в жодному разі не могла впасти на малоруський народ, який протягом двадцяти років настільки не злюбив цього гетьмана, що останній змушений був охороняти власну особу великоросійськими стрільцями і солдатами, що прислалися йому за царською милістю. Малоруський народ варто абсолютно відокремити від плями, покладеної на Мазепу: народ за Мазепою не пішов. Пам'ять про Мазепу не зникла повністю в народі, але залишилася у зовсім непривабливому вигляді. У народних піснях і переказах – це якась зла і ворожа істота, це навіть не людина, а якась лиха, проклята сила (курсив наш. – Авт.)», – зазначає автор¹⁰³.

Варто наголосити, що на відміну від історико-генетичного, компаративного або будь-якого іншого зовнішнього тлумачення міфологічна конструкція зорієнтована виключно на її іманентне розуміння й апріорне трактування. Тимто, неодмінною властивістю міфу є його просторово-часова замкненість чи космос, себто неповторний ефект «всього у всьому».

Вірогідно, саме тому М. Костомаров досить однобічно співвідносив колективного і персонального героїв у цій монографії, хоч цим засобом часто послуговувався на сторінках інших праць. Ця односторонність виглядає, особливо, очевидною в контексті авторського відтворення конфлікту особистого та загального за доби Північної війни.

Натомість історик представляє гетьмана дещо осібно, поза багатьма контекстами його побутування. Відтак у читача складається враження про маргінальність, периферійність цієї постаті в загальному плині світу української минувшини.

У такому міфологічному сенсі І. Мазепа в жодному разі не міг репрезентувати народну / національну ідею, позаяк персоніфікував собою абсолютне історичне й соціальне «зло» в романтичній системі цінностей. «Гетьман Мазепа, як історична особистість, не був представником ніякої національної ідеї. Це був егоїст в повному сенсі цього слова. Поляк за вихованням та способом життя, він прийшов до Малоросії і там зробив собі кар'єру, прикидаючись, як ми бачили, до московської влади і в жодному разі не зупиняючись перед будь-якими

аморальними шляхами. *Найвірніше визначення цієї особистості, слід сказати, що це була втілена брехня* (курсив наш. – Авт.)», – пише історик¹⁰⁴.

Отож, авторські розвінчання ореолу І. Мазепи як провідника народу / нації виглядають як цілком умотивовані з міфологічної перспективи. Адже руйнуючи міф про «Хохла-Мазепу» М. Костомаров створював власну проєкцію / версію російського переказу про «гетьмана-відступника», позаяк його діяння спричинилися до страшної, кривавої і тривалої жертвовної спокути українського народу в «мужицькі, кріпосницькі часи».

Так, на сторінках зазначеної монографії логіку сюжетного дійства, яка повсюдно панувала в тритомній студії «Богдан Хмельницький» та багатьох інших працях М. Костомарова, підміняє логіка історичного міфу.

Її витвором є своєрідна історична міфореальність, в якій справжні колізії соціально-політичної минувшини України-Гетьманщини химерно сплітаються з ідеалістичними уявленнями вченого-романтика, що опинився в полоні вічних пошуків «правди» історичного буття. Саме вони визначили авторську конструкцію монографії «Мазепа» та специфічну, здебільшого відсторонену від загального тла минувшини, репрезентацію цієї історичної постаті.

¹ Костомаров Н. И. Мазепа. – М., 1882. – С. 15

² Его же. Руина. Историческая монография. 1663–1687 // Вестник Европы. – 1880. – № 7. – С. 256–261.

³ Костомаров Н. И. Рец. на журн.: Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. Киев, 1882. Кн. I–IV, январь-апрель. // Новое время (СПб.). – 1882, 27 апр. – № 2212. – С. 2.

⁴ Его же. Руина... – 1880. – № 9. – С.20–24, 29–31, 66.

⁵ Там же. – С. 70.

⁶ С. В. История гетманства Мазепы. Рец. на кн.: Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография. – М.: Типо-лит. И. Н. Кушнерева и К°, 1882. – VII, 446 с. // Русский вестник. – 1883. – Т. 166, № 7. – С. 330.

⁷ Костомаров Н.И. Мазепа... – С.16.

⁸ Его же. Руина... – 1880. – № 7. – С.260.

⁹ Костомаров Н. И. Мазепа... – С.20.

¹⁰ Там же. – С.39, 40–41.

¹¹ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 / Передм. Л. Винара. – Мюнхен, 1988. – С. 39.

¹² Його ж. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994. – С.132.

¹³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 37–38.

¹⁴ Лазаревский А. Письмо Н. И. Костомарова [23 вересня 1877 р., Москва] // Киевская старина. – 1891. – № 9. – С. 478

¹⁵ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – С. 348.

¹⁶ Костомаров Н. И. – Гатцука А. А. [автограф, 28 липня 1881, Прилуки] // ІР НБУВ, ф. 22, спр. 26, арк. 1.

¹⁷ Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: Віхи життя і твор-

чості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К., 2005. – С. 349.

¹⁸ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 78–79.

¹⁹ Там же. – С. 80.

²⁰ Правобережець В. [Липинський В.] Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки емігранта) // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1985. – Vol. 9, No.3/4. – P. 397–406.

²¹ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 81.

²² Там же. – С. 93.

²³ Оглоблін О. Ще до історії Петрика // *Студії з Криму. I–IX* / Ред. А. Е. Кримський. – К., 1930. – С. 95–99.

²⁴ Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. – К., 1925. – Кн. 6. – С. 239–240.

²⁵ Грушевський М. Рец. на кн.: Уманец Ф. М. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб., 1897. – 1, 455, III с. // *ЗНТШ (Львів)*. – 1898. – Т. 21. – С. 20.

²⁶ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 37.

²⁷ Там же. – С. 62.

²⁸ Там же. – С. 112.

²⁹ Там же. – С. 125, 127.

³⁰ Там же. – С. 140.

³¹ Там же. – С. 191, 193.

³² Там же. – С. 206.

³³ Там же. – С. 205.

³⁴ Там же. – С. 39, 40–41, 64, 136.

³⁵ Там же. – С. 136.

³⁶ Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях. – СПб., 1860. – С. 211.

³⁷ Его же. Мазепа... – С. 67.

³⁸ Там же. – С. 132.

³⁹ Там же. – С. 39.

⁴⁰ Костомаров Н. Мазепинцы // *Русская мысль*. – 1884. – № 1. – С. 5.

⁴¹ Кулиш П. Обзор украинской словесности. II. Котляревский // *Основа*. – 1861. – № 1. – С. 237.

⁴² Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 445.

⁴³ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII ст. – Львів, 1923. – С. 49.

⁴⁴ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 218.

⁴⁵ Там же. – С. 218.

⁴⁶ Там же. – С. 204

⁴⁷ Там же. – С. 381.

⁴⁸ Там же. – С. 276.

⁴⁹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1884. – Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 2. – С. 310–311.

⁵⁰ Его же. Мазепа... – С. 133.

⁵¹ Его же. Черты сопротивления власти при Петре Великом // *Русская старина*. – 1875. – № 2. – С. 381–383.

⁵² Никитенко А. В. Записки и дневник. – СПб., 1893. – Т. 3. – С. 378.

⁵³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 147.

- ⁵⁴ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О.К.Струкевича; вступ. ст. В. М. Горобця. – К., 2003. – С. 176.
- ⁵⁵ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 147.
- ⁵⁶ Там же. – С. 224.
- ⁵⁷ Там же. – С. 225.
- ⁵⁸ Там же. – С. 238.
- ⁵⁹ Там же. – С. 238.
- ⁶⁰ Там же. – С. 235–236.
- ⁶¹ Там же. – С. 231.
- ⁶² Костомаров Н. Мазепинцы. – № 1. – С. 1
- ⁶³ Там же. – С. 6.
- ⁶⁴ С.В. История гетманства Мазепы... – С. 331.
- ⁶⁵ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 251, 254.
- ⁶⁶ Там же. – С. 254–255.
- ⁶⁷ Там же. – С. 260.
- ⁶⁸ Там же. – С. 258.
- ⁶⁹ Там же. – С. 300.
- ⁷⁰ Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Переложив О.Барвінський. – Львів, 1918. – С. 466.
- ⁷¹ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 308.
- ⁷² Там же. – С. 257.
- ⁷³ Там же. – С. 313–314.
- ⁷⁴ Костомаров Н. Мазепинцы. – № 1. – С. 2.
- ⁷⁵ Там же. – С. 4–5.
- ⁷⁶ Там же. – С. 3–4.
- ⁷⁷ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 346.
- ⁷⁸ Там же. – С. 329.
- ⁷⁹ Костомаров Н. О козачестве. Ответ «Виленскому Вестнику» // Научно–публицистичні і полемичні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. – [К.], 1928. – С. 64.
- ⁸⁰ Его же. Мазепа... – С. 354.
- ⁸¹ Там же. – С. 348, 350–351.
- ⁸² Там же. – С. 358.
- ⁸³ Там же. – С. 443.
- ⁸⁴ Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Зб.: У 2 т. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 9.
- ⁸⁵ Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Вказ. праця. – С. 492–494.
- ⁸⁶ Никольская Г. Из переписки Н. И. Костомарова с редактором «Исторического вестника» Шубинским // Красный архив. – 1939. – Т. 2. – С. 257.
- ⁸⁷ Сюдюков І. Воскресіння Івана Мазепи. Гетьман України очима Миколи Костомарова (День. 2000, 27 жовтн. № 196) // <http://www.day.kiev.ua/ua.2000.196/>
- ⁸⁸ Костомаров Н. Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта // Научно–публицистичні і полемичні писання... – С. 134–136.
- ⁸⁹ Saunders D. Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Pëtr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863 // Harvard Ukrainian Studies. – 1993. – Vol.17, No. 3/4. – P. 378–380.
- ⁹⁰ Костомаров Н. И. Мазепа... – С.332.

⁹¹ Крупницький Б. Мазепа в світлі шведської історіографії // Мазепа. Зб.: У 2 т. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 84.

⁹² Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – С. 334 (прм.2).

⁹³ Костомаров Н.И. Мазепа... – С. 341.

⁹⁴ Там же. – С. 390.

⁹⁵ Там же. – С. 413.

⁹⁶ Там же. – С. 442–443.

⁹⁷ Там же. – С. 421.

⁹⁸ Там же. – С. 438.

⁹⁹ Там же. – С. 444.

¹⁰⁰ Там же. – С. 445.

¹⁰¹ Библиографический листок: Костомаров Н. Мазепа и Мазепинцы. Исторические монографии. – СПб., 1885. – 752 с. // Вестник Европы. – 1885. – № 2. – [С. 905].

¹⁰² Литвак Б.Г. «Гетман-злодей» // Костомаров Н. И. Мазепа / Под ред. Б. Г. Литвака. – М., 1992. – С. 3–16.

¹⁰³ Костомаров Н. И. Мазепа... – С. 443–444.

¹⁰⁴ Там же. – С. 441.